

Takács Albert

AZ ALKOTMÁNY ÉS AZ ÁLLAM FOGALMÁNAK HISTORIKUS SZEMLÉLETE – AVAGY A HAGYOMÁNY MINT POLITIKAI ÉS ERKÖLCSI ÉRTÉK EGYED ISTVÁN ALKOTMÁNYTANÁBAN

*A Historic Approach to the Notions of Constitution and State,
Tradition as a Political and Moral Value in István Eged's Constitutional Theory*

Takács Albert, CSc, habilitált egyetemi docens – Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar, tanszékvezető – Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, takacs.albert@uni-nke.hu; takacs.albert@juris.u-szeged.hu

Eged Istvánnak A mi alkotmányunk című 1943-ban megjelent – és 2016-ban reprint formában újra kiadott könyve a magyar történeti alkotmány minden bizonnyal legteljesebb és legalaposabb jellemzése. Az Alaptörvény Nemzeti hitvallása utalást tesz a történeti alkotmány vívmányaira, különösen indokolt ezért az egykori felfogások megértése és elemzése a szükséges hermeneutikai jóindulattal. Eged a történeti alkotmányt az államszervezet morális és alkotmányos érzelmek alapján konstitucionálisnak tartott állapotával azonosítja. Az alkotmány ilyen felfogása alkalmas lehet egy értékhiányos alkotmányozási periódus elvesztett legitimitásának helyreállítására, de csak erős fenntartásokkal várható el tőle, hogy egy hatalmat korlátozó jogi alaprendet alapozzon meg. Mindemellett A mi alkotmányunk mondatainak helye van a klasszikus alkotmányjogi szövegek között.

KULCSSZAVAK:

alkotmányos érzelem, erény, jogfolytonosság, metafizikai világkép, nemzeti lélek, organikus életegység, szimbólum

The Book “Our Constitution” written by István Egyed and published in 1943 – which appeared in a reprint in 2016 – is certainly the most complete and accurate characterisation of the Hungarian historical constitution. The National Avowal of the Hungarian Basic Law makes reference to the acquis of the historical constitution, therefore, it is particularly important to understand and approach its tenets with hermeneutical care. According to Egyed the historical constitution is kind of state organization, which is based on moral and constitutional sentiments. This approach can restore the missing legitimation after a value-defective constitutional period, however, it cannot be expected to provide a legal basis with restrictive effect on power. On the whole, “Our Constitution” is a preeminent constitutional work.

KEYWORDS:

constitutional sentiments, virtue, succession, metaphysical view of world, national spirit, organic life-unity, symbol

1. A POLITIKAI FOGALMAK METAFIZIKÁJA

Minden nagy filozófiai kérdés feltevésénél és megválaszolásánál abból indulunk ki – állítja John R. Searle –, hogy vannak „alapértelmezett pozíciók”, amelyek eredendő nézeteinket alkotják. Ezeket gondolkodásunk és nyelvünk háttérének lehet nevezni.¹ A gyakorlati ész a mindennapokban többnyire az általános vélekedést fejezi ki, gondolkodásunk és nyelvünk háttére azonban sokkal alapvetőbb ennél, mivel – ahogy Carl Schmitt megfogalmazta – határfogalmakból áll, amelyek a homályos hétköznapi terminológiával szemben a jelenségek legtágabb körének megragadására képesek. Felfogása szerint a jogi fogalmak helyes használata radikális fogalmiságot kíván: „az a metafizikai világkép, amelyet egy meghatározott korszak hoz létre, ugyanolyan szerkezetű, mint amilyen szerkezete a politikai világkép rendjének van”.² A metafizikai és a politikai fogalmak szociológiai azonossága „teológiai” értelemben döntően fontos korszakokat (αιον) teremt, mint ahogy ezt Schmitt a politikai romantika eszméivel kapcsolatban bemutatta.³ Csak az tud a múltból valamit kihámozni, aki megélt valami magasatosat. A legfőbb közvetítő a művészet, elsősorban az irodalom, amely a történelmi tudat alapvető formája. Ebből eredeztethető, hogy Schmitt a hatalom lényegét a szuverenitás *Sturm und Drang* jellegű folytonos mozgásaként képzelte el.

A metafizikai és a politikai rend elveinek egybeesése a felvilágosodás gondolkodását is jellemezte. A természettudományok Descartes és Newton által megalkotott világképe csak a jelenidejűség racionalizmusát ismerte, mert – mint Cassirer alapművéből kitérjük –, az „ész” ugyanazon egyetemes metodikáját kívánja alkalmazni mind a természet, mind pedig a történelem kapcsán.⁴ A történelem megtéveszt, megbízhatatlan, ezért történelemnek a maga egészében kívül kell esnie a karteziánus tudásezsmény körén. Bertrand Russell egyenesen úgy fogalmaz, hogy a történelem lehetetlen, feltételezése abszurd, mert „mindaz, amit a múltról való tudásnak nevezünk, logikailag független a múlttól. Csakis a jelen tartalmaként tárgyalható, amely ugyanaz lenne elméletileg akkor is, ha egyáltalán semmiféle múlt nem volt”.⁵ Ennek az empirista metafizikának a politikai rend szerkezetét illető megfelelője a pozitívizmus, illetve radikálisabb változata: a normativizmus.

A metafizikai világkép és a politikai világkép rendjének egybeesése már az ókori görögök – mindenekelőtt Platón – kozmológiai gondolkodását is jellemezte, és az összefüggés korunk alkotmány- és államelméletére is érvényes. Minden úgy határozza meg jelenünket, ahogy az emberek gondolják. Az igazság történelmi, mert azt jelenti, hogy nem felejtetni azt, aminek fel kell tárulkoznia. Az igazság (*alhteia*) a felejtés (*lhthe*) ellentéte. Az európai

1 Az „alapértelmezett pozíció” kifejezés a számítógépes kor nyelvében jelent meg, de az a priori elvek szerint működő tudat problematikájában hosszú filozófiai hagyományt tudhat maga mögött. Lásd John R. SEARLE: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*, Vince Kiadó, Budapest, 2000, 19–20. A „háttér” (*Background*) szót Searle nagybetűs alakban használja.

2 Carl SCHMITT: *Politikai teológia*, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1992, 24.

3 Vö. Carl SCHMITT: *Politische Romantik* (Sechste Auflage), Duncker & Humblot, Berlin, 1998, 19., 63., 68., 78., 116., 162.

4 Lásd Ernst CASSIRER: *A felvilágosodás filozófiája*, Atlantisz, Budapest, 2007, 257.

5 Bertrand RUSSEL: *The Analysis of Mind*, Cosimo Inc., New York, 2004, 159–160.

gondolkodás *Hérakleitosztól* induló hagyomány alapján évszázadokon át az *emlékezetben* kereste az igazságot.⁶ Ha a történelmet úgy határozzuk meg, mint ahogy *John Lukacs* szívesen tette, hogy az emlékezésre érdemes tettek és dolgok elmesélése, akkor azért nem lehet többet várni tőle, mint amennyit nyújtani képes.⁷ Az emlékezet bármely történelmi formájának csak akkor van funkciója, ha az embert nem tekinti sem objektumnak, sem szubjektumnak, hanem úgy vonja magához mint *résztevőt*. Nem csak az a fontos, hogy mit tud az ember, hanem az is, hogyan tudja. Ebben az értelemben jelentette ki *Heisenberg*, hogy a fizikában a törvények keresése közben nem elemi részecskékkal foglalkozunk, hanem a róluk való tudásunkkal.⁸ A megfigyelő mindig *beavatkozik* abba, amit megfigyel. Ily módon tárul fel a történelmi gondolkodás perspektívája is, amelyben valaminek az emlékezete úgy határoz meg minket, ahogy gondoljuk. Metafizikai és politikai értelemben is a lényeghez tartozik, amit az emberek gondolnak és hisznek, mert eszméink nem egyszerűen vannak, hanem választjuk őket. A választás mint az akarat műve egyben forrása az erkölcsi és politikai érzelmek kialakulásának is, melynek *Adam Smith* szerint az igazságosság iránti érzék a mozgató eleme.⁹ Az igazságosságérzés annak az alkotmányos érzelemnek az alapja, amely végül is az alkotmány legitimitását megteremti és fenntartja.¹⁰

Egyed István az alkotmányban a magyar nemzeti lélek és közjogi érzék hatalmas alkotását látja, amelynek „szellemét” át lehet és át is kell érezni. Ez az érzelem az állampolgári öntudat értékmérője, ami segít túljutni a csüggedésre és kiábrándulásra okot adó időszakokon.¹¹ *Egyed* és a korszak szinte valamennyi hivatalos tudományos státusszal rendelkező gondolkodója a *múlt és jelen egységének* metafizikáját képviselte, amelyben a múlt a jelennek érték- és érvényességi alapja. A múlt és a jelen között nem a kauzalitás vagy a determináció más formája teremt kapcsolatot, hanem egy sajátos transzcendentális tudat, amely a jelent a múlttal együtt gondolja el. Amíg a jelenhez hozzágondolható a múlt, addig a jelen *reményre* ad okot. A történelmi körforgás olyan elméletei, mint *Spengler* teóriája a felemelkedés és a hanyatlás váltakozó időszakairól, teljesen más metafizikai alapon állnak. *Egyed* és a legtöbb közjogász számára a történelmi alkotmány – mint a történelmi múlt kétségkívüli jele – nem a jogi tudás forrásaként érdekes, hanem úgy, mint az aktuális jogrend általános *érvényességi alapja*. A történelmi alkotmányt, ahogy ők gondolták, nem ténybelisége teszi érvényessé, hanem az a jelenkori érzelem, amely rávetül. Az érzelem mindig személyes viszonyulás tárgyához, ezt kívánja *Egyed* kifejezni, amikor a „mi” alkotmányunk megjelölést használja, és nem Magyarország alkotmányáról vagy magyar közjogról beszél. Az alkotmány életforma és állambölcselet harmóniája és az összetartozás érzése.¹²

6 Alapszövegek: Martin HEIDEGGER: *Ütjelzők*, Osiris, Budapest, 2003, 184–185., Martin HEIDEGGER: *Vorträge und Aufsätze* (8. Auflage), Neske, Stuttgart, 1998, 249–250.

7 Vö. John LUKACS: *A történetírás jövője*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012, 27., 14.

8 John LUKACS: *Egy nagy korszak végén*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005, 153. Lukacs konzervatív történelemfelfogása meglepő hasonlóságokat mutat Paul Feyerabend anarchista tudományelméletével. Vö. Paul FEYERABEND: *A módszer ellen*, Atlantisz, Budapest, 2002, 247–248.

9 Lásd Adam SMITH: *The Theory of Moral Sentiments*, The University Press, Cambridge, 2002, 354, 96–97.

10 Lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc: *Az értékhianyos rendszerváltás*, Fundamentum, 2003/1, 64.

11 Lásd EGYED István: *A mi alkotmányunk*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1943, 5–6.

12 Vö. *Uo.*, 15.

Szinoptikus történeti alkotmányfelfogásának alátámasztására *Egyed* – minden részletezés nélkül – hivatkozik „az új magyar történeti iskola” nemzeti önmegismerés sok új forrását megnyitó eredményeire. A tüzetesebb vizsgálat azonban éppen azt hozná magával, hogy a történelmi kutatások tényeire nem alapozható az a jogi világszemlélet, amely a történeti magyar alkotmány körül kialakult. 1931-ben nagy hatást gyakorló – vagy inkább nagy vihart kavaró – írásában *Eckhart Ferenc* azt állította, hogy a szellemtörténeti elem túlzásbavitele nemkívánatos, mert szabadon engedi a fantáziát, a múlt politikai behatások alatt álló szempontjai pedig ma már nem lehetnek irányadók. Az ezeréves alkotmány alatt a közjog folyamatos fejlődését nem lehet érteni, miként azt sem, hogy a nemzet tagjai maguk intézték ezer év óta sorsukat és közjogi berendezésüknek maguk voltak a megalkotói.¹³ *Eckhart*nak a magyar jogtörténet valóságos alakulásáról tett megjegyzéseit *Mályusz Elemér*, *Váczi Péter* és *Bónis György* alapos kutatásai döntő mértékben igazolták. Történészekként és jogtörténészekként követett módszerük azonban szükségképpen figyelmen kívül hagyta azt a szempontot, hogy a történeti alkotmány nem bizonyított jogtörténeti tények gyűjteménye, vagyis a történeti alkotmány nem lehet pusztán jogtörténet. A történeti alkotmány jelkép, sőt azt is mondhatjuk, hogy *mítosz*, és ezt a jogtörténettől bizonyos mértékig független, vagyis az emberi elme által konstruált természetét *Egyed István* helyesen ismerte fel. Az alkotmány jogtörténeti és alkotmányjogi fogalma akkor sem fedi tökéletesen egymást, ha történeti alkotmányról van szó.

2. AZ ALKOTMÁNY HÁROM FOGALMA

Az alkotmány meghatározását illetően a 20. század első harmadának végére három alapvető felfogás terjedt el általánosan. Mondhatjuk úgy is, hogy három felfogás teremtett hagyományt az alkotmány mibenlétéről való gondolkodásban. E három hagyomány a magyar közjogi gondolkodásban is jelen volt a két világháború között, jöllehet nem azonos horderővel.

Széles körben elterjedtnek tekinthető az a nézet, amely az alkotmányt a létező hatalmi szervezettel azonosította. *Polner Ödön* úgy határozta meg az alkotmányt, hogy az az állam összetételének és szervezetének, vagyis megalkotottságának a rendje.¹⁴ Az alkotmány akár az állam anatómiájának is nevezhető lenne. Hasonló definíciót tart mérvadónak *Tomcsányi Móric*, midőn megállapítja, hogy „mindaz, ami az állami szuverénitással akár szervezeten, akár működésileg szoros kapcsolatban van, az állam alkotmányába tartozik”. Az alkotmány „az állam berendezkedése a maga szuverénitásában”.¹⁵ *Egyed István* szerint az alkotmány az állam életének rendje, következésképpen alkotmány nélkül az állam nem állhat fenn, mert az állam maga az a rend, amit alkotmánynak nevezünk.¹⁶

Az alkotmány és az állam azonosságának gondolata az ókori görög politikai filozófia alapvető témái közé tartozott. A *polis* (πολις) fogalma a közösség teljes létrendjét jelölte, azaz

13 ECKHART Ferenc: *Jog- és államtörténet = A magyar történetírás új útjai*, szerk. HÓMAN Bálint, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931, 273, 278, 305.

14 Lásd POLNER Ödön: *Az államélet néhány kérdése*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935, 66.

15 Lásd TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga* (harmadik átdolgozott és bővített kiadás), Kirányi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.

16 Vö. EGYED: *A mi... i. m.*, 36.

a közösség valamennyi politikailag jelentős tulajdonságát. A poliszról való tudás megnevezésére a *politeia* (πολιτεια) fogalma szolgált, amely mai gondolkodásunk szerint politikai elméletként, politikai gyakorlatként és alkotmányként is értelmezhető, de valójában a közösségi *erény* (*areth*) elveit foglalta magában. A klasszikus görög világnézetben sem a közösség különböző megjelenési alakzatai, sem a szabályok különböző formái nem különültek el egymástól. A társadalom és az állam, az erkölcs és a jog nem önálló létszféraeként épült fel, hanem a világ egységében (*kosmosz*) részesülve, annak különböző ideáit testesítette meg. Az erényről és az ideális államról csak egyszerre lehet beszélni, csakúgy, mint az erkölcstről, a politikáról és a jogról.¹⁷

Az alkotmányfelfogás második hagyománya jóval fiatalabb, a 15. század európai politikai teológiájából ered, és az alapvető törvények (*leges fundamentales*) különleges normatív természetét hangsúlyozza, minthogy ez az a joganyag, amely a királyság építményét adja (*dominium politicum*). E szemlélettel nem csak a hatalom ténylegességének és a jog normativitásának elválasztása veszi kezdetét, hanem a jog normatív egységének differenciálódása is. Az alapvető törvény fogalma alkalmas arra, hogy az alkotmányt és az államot elválassza és akár szembeállítsa egymással. Ezzel a problémával egy nemrégiben megjelent tanulmányomban részletesen foglalkoztam, itt most csak utalok az abban előadottakra.¹⁸ Azt azonban meg kell említeni, hogy az alapvető törvények fogalmából alkotható meg a „törvények szelleme”: az az esszenciális kategória, amelyet *Montesquieu* a maga alkotmányelméletének alapjává tett, mintegy „főhajtásként a hagyomány előtt”.¹⁹

Az alkotmány fogalmához vezető harmadik hagyomány a *chartális* alkotmányhoz kapcsolódik. *Cromwell* egyik parlamenti beszédében azt fejtegette, hogy mindig lennie kell a kormányzásra vonatkozó alapvető törvénynek, de ha ilyen okmányt a jogtörténetben nem lehet feltalálni, akkor azt meg kell alkotni.²⁰ Hasonlóan vélekedett az alkotmányról *Sieyés* abbé, aki azt a tézist fogalmazta meg, hogy az állam jogi alaprendjének szabályait mindig chartába kell foglalni, ha érvényüket valamilyen külső hatalom biztosítja. Ha feltesszük, hogy van alkotmányozó hatalom, akkor chartális alkotmánynak is lennie kell.²¹

A chartális alkotmány – legalábbis híveinek szemében – a rend és az észszerűség otthona, míg a történeti alkotmány „egymással vitázó, egymást megsemmisítő, tarka meghatározások végtelen pusztasága”. Az idézet *Anton Friedrich Justus Thibaut* 1814-ben *Friedrich Carl von Savigny* romantikus „népszellemből” levezetett történeti jogfelfogása ellen írott vitáiratóból származik, amelyben az alkotó kodifikáció elsőbbsége és az írott törvények nagyobb szabályozó ereje mellett érvelt. *Savigny* azon argumentuma a népjog elsőbbsége mellett, hogy nem

17 A terjedelmes utalások helyett lásd Alfred Edward TAYLOR: *Platón*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 371–372.

18 Lásd TAKÁCS Albert: *Az alkotmány fogalmának előzményei az európai politikai és jogi gondolkodásban = LEGE ET FIDE. Ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*, szerk. GELLÉN Klára, GÖRÖG Márta, Jurisperitus Kiadó, Szeged, 2016, 597–598.

19 Vö. Judit N. SHKLAR: *Montesquieu*, Atlantisz, Budapest, 1994, 92.

20 Lásd Thomas CARLYLE: *Oliver Cromwell's Letter and Speeches: with Elucidations, III.*, Chapman & Hall Limited, London, 1924, 67.

21 Lásd Emmanuel SIEYÉS: *Mi a harmadik rend? = A nagy francia forradalom dokumentumai*, szerk. HAHNER Péter, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 41.

minden nép és kor rendelkezik ésszel és elhivatottsággal a törvényhozásra, biztosan nem kapna helyet a politikailag korrekt beszéd mai szótárában, de *Thibaut* jogalkotási optimizmusát sem árt hűteni azzal az intellemmel, hogy a törvényhozásra való elhivatottságot a történelmileg fennálló jog ismerete, uralása és birtoklása határozza meg.²²

A történeti jog és a kodifikált jog lényegi különbözőségére vezethető vissza az alkotmányok két típusának újabban elterjedt megkülönböztetése. Eszerint vannak a hatalmat *megalapozó* alkotmányok, és vannak olyanok, amelyek a hatalmat *alakítják*, formálják. Az előbbi alkotmánytípus a jogot *politikai* formába önti, az utóbbi a politikának ad *jogi* keretet.²³ A chartális alkotmányok a hatalmat megalapozó típusba, a történetiek a hatalmat formáló típusba sorolhatók. A kategorizálás problémáját a jog- és államfilozófia felé tolvaa azt lehet mondani, hogy a kétféle alkotmányozási hagyomány döntő különbsége az *akarat* teremtő, illetve a felhalmozott *tapasztalat* megőrző szerepéről vallott eltérő felfogásban rejlik.

A chartális alkotmány *Egyed* szerint szükségképpen alacsonyabb rendű, mint a történeti, mert mesterséges alkotás és „*nincs hozzánőve a nemzeti lélekhez*”. A chartális alkotmány a legjobb esetben azt fejezi ki, hogy „*egy nemzedék éppen miként gondolja az államügyek vitelet rendezni*”.²⁴ Érdekes, hogy egészen hasonló érvelés az 1787. évi amerikai alkotmány elfogadását megelőző vitákban is elhangzott, azt hangoztatva, hogy a kormányzás formája minden országban rendezve van, de csak kevésnek, leginkább egynek sincs valódi alkotmánya.²⁵ Ámde ez a megjegyzés arra vonatkozott, hogy a feladat most egy igazi alkotmány – értelmi és érzelmi műveletekkel való – megalkotása. Ha a történeti alkotmányt úgy fogjuk fel, hogy annak különböző közjogi szabályai idővel „*hozzánőttek*” a nemzeti lélekhez, akkor ezzel azt állapítjuk meg, hogy a polgárok hajlandóak ezekkel a szabályokkal együtt élni, elfogadják azokat, nem láznak ellenük. Ugyanez a hajlandóság, elfogadás és engedelmesség azonban a jogalkotással létrehozott chartális alkotmányok esetében is kialakulhat, és az emberi magatartás e tényeit bizonyos idő után ugyanúgy megállapíthatjuk, mintha történeti alkotmányról beszélénk. A legitimitás szociálpszichológiai mechanizmusai *ugyanúgy* működnek történeti alkotmány és chartális alkotmány esetében. A döntő mozzanat a *legitimitás történetisége*, és ennek a történeti legitimitásnak a történeti alkotmányhoz éppúgy hozzá kell tartoznia, mint a chartális alkotmányhoz.

Egyed István jogi világlképében az *organikus életégység* gondolata központi helyet foglal el, melyet a korra jellemző szóhasználatlall *élettérnek* is nevez, amelyben az egyes részeknek megvan a maga sajátos és nélkülözhetetlen helye és hivatása.²⁶ Az organikus felfogás ma minden bizonnyal elavultabbnak tűnik, mint a 20. század első felében, pedig igen erős középkori hagyomány eszmei folytatásának tekinthető akkor is, és most is. Ez ugyanis – mint *Walter Ullmann* a hagyomány gyökereit vizsgálva kimutatta – a hatalom teljességének

22 Az idézet forrása: PESCHKA Vilmos: *Jog és jogfilozófia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, 29. A továbbiakat vö. 50. old.

23 Vö. Dieter GRIMM: *Staat, Verfassung, Demokratie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991, 42–43.

24 EGYED: *A mi... i. m.*, 40–41.

25 Lásd Gordon S. WOOD: *The Creation of the American Republic 1776–1787*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 1998, 267.

26 EGYED: *A mi... i. m.*, 10.

(*plenitudo potestatis*) egy bizonyos hierarchikus elv szerinti elrendezése, vagyis a szuverenitás meghatározott formája, amely teokratikus kormányzatokban és köztársaságokban egyaránt értelmezhető, jóllehet az organikus felfogásban az állam nem egy elvont intézményrendszer, amely független polgáraitól és azoktól, akik kormányozzák.²⁷ Az organikus szemlélet az egyetemesség (*universitas*) és az egység (*unitas*) különös ötvözete, amely azt veszi alapul, hogy az ember nem magában álló egyén (*singuli*), hanem másokra utalt ember (*universi*). John of Salisbury 12. századi klasszikus tanítása szerint az emberi közösség mint organizmus azért áll fenn, mert a közjónak (*salus reipublicae*) van szolgálattevője és az igazságosságnak szolgálja (*utilitatis minister et aequitatis servus*).²⁸ Egyed nem használja ugyan az „állam teste” (*corpus rei publicae*) metaforáját, de hasonló tartalommal beszél a nemzet-ről mint „nemzetegyeniségé” alakult külön lényről, amelynek ugyanolyan lelki tulajdonságai vannak, mint az egyes embernek.²⁹ Ez az az organikus keret, amely megfogalmazhatóvá teszi a magyarság alkotmányában is tükröződő politikai jellemét. A nemzeti jellem és az alkotmány összekapcsolása miatt az alkotmány fogalma különösen alkalmassá válik arra, hogy szimbólumként funkcionáljon.

3. AZ ALKOTMÁNY MINT SZIMBÓLUM

Edward Corwin egyik alapvető munkájában kimutatta, hogy az alkotmánynak elsősorban szem előtt tartott szabályozó, instrumentális funkciója mellett *szimbolikus* szerepe is van,³⁰ és ezzel a megállapításával kijelölte az elemzés két rétegét. A „jó”, a „tulajdonképpen” alkotmány szimbolikus ereje legalább akkora és legalább annyira jelentős, mint normativitása. A történeti alkotmány különösen alkalmas arra, hogy szimbolikus szerepre tegyen szert, mert nem okmányok tartalmazzák, hanem a jogi emlékezetben él, és ameddig az emlékezet megőrzi, addig tisztelet övezi akkor is, ha megérteni nem is tudják – állapítja meg Dicey.³¹ A történeti alkotmány a folyamatosan változó joganyag elveinek eszmei foglalatja, és fogalomként azt hivatott kifejezni, hogy létezik egy meghatározó jogi alaprend.

A szimbólum a közösség ideologikus kommunikációjának sajátos formája, amely bizonyos értelemben független a valóság tényeitől, *távolságot* tart a megjelölt jelenségektől és szükségtelessé teszi az általa kifejezett ideológia szüntelen szembesítését azokkal. A politikai szimbólumok nagy összetartó erőt hordoznak, mert jelentésüket és értéküket általában nem érintik a közösség sikeres vagy kudarcos eseményeinek tapasztalatai. A szimbólumokat tényekkel lehetetlen közvetlenül megcáfolni, a szimbólum erejét eredményesen csak a felejtés vagy egy másik szimbólum ronthatja le. A politikai cselekvés céljaihoz a *sűrítő szimbólumok* alkalmazása áll a legközelebb. Edward Sapir leírása szerint a sűrítő szimbólum egyetlen

27 Lásd Walter ULLMANN: *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Second edition), Methuen, London, 1966, 39.

28 Vö. John of SALISBURY: *Policraticus*, Atlantisz, Budapest, 1999, 56.

29 Vö. EGYED: *A mi... i. m.*, 23–24.

30 Lásd Edward S. CORWIN: *The Constitution as Instrument and as Symbol*, *American Political Science Review*, 1936/30, 1071–1072.

31 Vö. Albert Venn DICEY: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1902, 3.

jelbe, kifejezésbe, fogalomba sűríti mindazt – a helyes vagy helytelen politikai gyakorlatot, a közösség és tagjai emlékezetes tetteit, a régi dicsőségek és megaláztatások emlékét, a jövőbeli felemelkedés ígérését – ami iránt érzelmeiket kíván gerjeszteni.³² Ha az alkotmány szimbolikus szerepet kap, akkor ilyen sűrítő szimbólumként indokolt értelmezni. A jogok és a kötelességek szétosztása, gyakorlásuk és teljesítésük rendjének megállapítása a szimbólum *rituális* oldala. A rituális cselekmények elvégzése – mint amilyen a választás és más részvételi jog gyakorlása vagy a közteherviselési kötelezettség teljesítése – azt szimbolizálja, hogy a cselekvő része a közösségnek. Az alkotmány szimbolikus természetéhez azonban a *mítosz* is hozzátartozik. Ez azt jelenti, hogy az alkotmány kétségbe nem vonható politikai és társadalmi tényként rögzíthet olyan fikciókat, amelyek következményeit sem meghatározni, sem érvényesíteni nem képes. E körben szokás a szuverenitás vagy a demokrácia elvét említeni. Az alkotmányjogi mítoszok körébe sorolható fogalmak jellemzője, hogy „aluldefiniáltak”, s ily módon a hozzájuk kapcsolódó érdek és érdeklődés formális tartományukon kívül eső motívumok tekintetbevételét kíváná. A mítosznak azonban az a természete, hogy beéri önmagával, mert *katartikus* funkciója van³³ és olyan új tárgyakat hoz létre, amelyek korábban nem léteztek, de ezután is csak abban a közegben léteznek, amelyben a szimbolizáció végbement.

Az alkotmány alapvetően kétféle módon válhat szimbólummá. Vannak alkotmányok, amelyek önmagukat nyilvánítják egy korszak lezárásának, illetve egy új alkotmányjogi időszámítás kezdetének, s ezzel a meghaladott alkotmányos értékrend és a születőben lévő új foglalatoként határozzák meg magukat. Ennek a „szándékolt szimbólumteremtésnek” az eredményessége nem az alkotmányozó egyszer kinyilvánított akaratán múlik. Lehetséges azonban az is, hogy a szimbolikus funkciót tekintve az eredetileg akár közömbös alkotmányt a magyarázatának és értelmezésének *nyelve* teszi szimbólummá. Ez a történeti alkotmányokra jellemző szimbólumképző mód, mivel a történeti alkotmánynak nincs olyan benne rejlő eleme, nincs olyan egységes nyelve, amely a közjog általa meghatározott részének folytonosságát szimbolikus jelleggel ruházhatná fel. Ebből az is következik, hogy az alkotmány eredetileg létező szimbolikus funkciója és utólagos magyarázatának szimbólumteremtő hatása a chartális alkotmányokat jellemezheti. *Egyed István* államról és alkotmányról szóló mondatai a nyelvhasználattal adnak a két fogalomnak szimbolikus dimenziót. *Egyed* szerint az alkotmánynak vannak tételes rendelkezései és van szelleme. Olykor szükségessé válhat, hogy az alkotmány pozitív szabályainak ismertetése helyett annak jelentőségét és jellegzetes vonásait kell ismertetni. Az alkotmányban nemcsak „joganyag” van, hanem benne van a „nemzet lelke” is.³⁴ A két összetevő – mélyebb filozófiai alapjaikra tekintettel – nem helyezhető egy szintre: a joganyag *normatív* struktúra, a nemzet lelke pedig *egzisztenciális* fogalom.

A gondolkodás rétegeinek ilyenféle különbözőségeit *Egyed István* nyilvánvalóan nem ismerte, de azt ösztönösen érezte, hogy az alkotmány szelleméről más nyelven kell beszélnie,

32 Lásd Edward SAPIR: *Az ember és a nyelv*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1971, 140–141.

33 Vö. Harold D. LASSWELL: *Psychopathology and Politics*, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1986, 195.

34 Vö. EGYED: *A mi... i. m.*, 5.

mint ha az alkotmány joganyagáról szólna. Azt a kifejezési mód, amelyet *Egyed* alkalmaz, leginkább a *meggyőzési* (*apellatív*) nyelvi stílushoz áll közel. Az apellatív kifejezési mód elsősorban a politikai közlés jellemzője, de a legkülönbözőbb célú nyelvi formákban alkalmazható, így a tudományos nyelvezetben is lehet helye. *Egyed* annak a meggyőződésének a helyességéről akar másokat meggyőzni, hogy a magyar alkotmányból nem kell szimbólumot csinálni, mivel a mi alkotmányunk már szimbólum – ezeréves valóság³⁵ –, a feladat ezért az, hogy szimbólumként beszéljünk róla és *mint* szimbólumhoz viszonyuljunk hozzá, azaz őrizzük meg az iránta való kötelező hűséget és tiszteletet.³⁶ *Egyed* ez irányú fáradozása érthető, hiszen a szimbólum motiváló erejét csökkentené és szubjektivizálná, ha nyíltan elismernénk, hogy természete nem eleve adott, hanem csak a mindenkori szemlélő gondolat- és érzemvilágának alkotása. Mindemellett naivitás azt hinni, hogy a jelentésadás aktuális kontextusától független, „objektív” szimbólum létezhet. A szimbolizáció – mint *George H. Mead* kimutatta – mindig korábban nem létező objektumokat hoz létre.³⁷ Az alkotmány szimbolikus természete nem elveiben vagy a szavaiban benne rejlő sajátosság, hanem azok „teremtő” reakciója, akik azt „sűrített” kifejezési formaként használják, közjük értve azt a személyt is, aki e forma mellett apellál.

Az alkotmány – különösen a történeti alkotmány – a nemzet jellemét valamilyen mértékben tükrözi, bármit jelentsen is a „nemzeti jellem” meglehetősen homályos és elvont fogalma, de az bizonyosan nehezen védhető fikció, ha a „történelmi” – azaz állandó pszichikai alapnak vett – nemzeti jellemben akarjuk kimutatni az alkotmány szimbolikus jellegének forrását. Az alkotmány akkor szimbólum, ha az aktuális nemzeti érzület – nevezzük akár nemzeti jellemnek – szimbólumként használja. Ellenkező esetben az, amit szimbólumnak nevezünk, semmi más, mint üres frázis. A szimbólum csak azokból vált ki reakciót, akik aktuálisan fogékonyak jelentésének befogadására. Ennyiben a szimbólum mindig több, mint közvetlen politikai cél.³⁸ Úgy vélem, hogy az értékek átértékelődésének korában *Egyed István* a szimbólumok felemelkedésének és eltűnésének szociálpszichológiájával nagyon is tisztában volt. Ebben az értelemben a magyar alkotmány szimbolikus jelentőségének felmutatására tett erőfeszítése a totális állam eszményítésével szembeni *konzervatív ellenállás* emlékezetes morális teljesítménye.

A szimbolikus alkotmányfogalom legteljesebb kifejtését alighanem *Egyed István* adja a mi alkotmányunkról adott jellemzésében, de a korszak más emblematisz közjogászait is megérintette az alkotmány szimbolikus felfogásának érzelmi vonzereje. Meghatározó jelentőségű – és az újabb kiadások alkalmával fokozatosan bővülő terjedelmű – tankönyvében *Tomcsányi* szintén tesz utalásokat a magyar alkotmány évezredes szerkezetére és ősi karakterére,³⁹ de kiegészítőül kisebb szimbolikus szerepet tulajdonít az alkotmánynak, mint *Egyed*. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az alkotmány szimbolikus felfogása része volt a hivatalos *közjogi*

35 Vö. *Uo.*, 11.

36 Vö. *Uo.*, 365.

37 Lásd *George H. Mead: A pszichikum, az én és a társadalom*, Gondolat, Budapest, 1973, 100.

38 Vö. *LASSWELL: i. m.*, 132.

39 Vö. *TOMCSÁNYI: i. m.*, 5.

ideológiának, amelyet nem feltétlenül az egyetemek fogalmaztak, de mindenképpen tartoztak közvetíteni. Ebben az ideológiában a történeti alkotmány a nemzet egységének, kiválóságának és életerejének szimbóluma lett, bizonyos mértékig függetlenül attól, hogy leírása és jellemzése megfelelt-e a magyar állammal és a magyar közjoggal kapcsolatos tényeknek. A szimbólum jelentősége azonban éppen abban van, hogy bonyolult és nyugtalanító helyzetekben a tények tüzetes ismerete nélkül is eligazító jelentéssel szolgáljon. A szimbólum szerepét csak azért nem lehet elutasítani, mert összetevői esetleg tényszerűen nem bizonyulnának tökéletesen igaznak, és szimbólumot mint közlési formát a legszigorúbb tudományos purizmussal sem lehetne a cselekvés motívumai közül kiiktatni, mert a gondolkodás és befolyásolás szimbolikus formája az emberi elme működésének természetéhez tartozik. Az más kérdés, hogy a „túlszimbolizálás” már nem segíti a felmerülő alkalmazkodási problémák megoldását, hanem ellenkezőleg: képtelenné tesz a valóságos vagy vélt nehézségeknek való megfelelésre.

Mindezeket azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, mert *Egyed István* alkotmányról adott jellemzése több tényszerűen nem helytálló előfeltevésre épít. Éppen azért azonban, mert szimbólumról van szó, a valóság mindaddig irreleváns elem, amíg a szimbólum érzelmi hatása működik. Az alkotmány mint szimbólum érvényességét nem dönti meg, ha a tények elének tárt jellemzőit nem mindenben támasztják alá. Megjegyzendő, hogy például *Eckhart* nem ennyire megengedő, mert szerinte „az alkotmány, azaz közjogtörténet lényegében csak jogtörténet lehet”,⁴⁰ ez pedig a faktumok világa, nem a szimbólumoké és a fantáziálásé.

Az *Egyed* által bemutatott tulajdonságok tényszerűen alá nem támasztható többsége a magyar alkotmány egyedülálló jellegével és magasabbrendűségével kapcsolatos. Ezek sorában említi, hogy a mi alkotmányunk a nemzet különleges *közjogi érzékének* a műalkotása. A vármegyékről szóló nagy munkájában Szent István államalapításának két alapvető intézményét nevezi meg, mint amelyek az állam fennmaradásának biztos alapjaivá lettek: a királyságot és a vármegyét.⁴¹ Mindkét megnyilatkozás azt mutatja, hogy *Egyed* a közjog és az állam *modern* fogalmait használja akkor is, amikor a történelmi alkotmány összetevőit tárgyalja. Az „ősi alkotmány” kezdeteitől fogva nem alapozható sem a közjog bármilyen megnyilvánulására, sem az államra, mert ezek jóval később használatba vett fogalmak. A történeti alkotmány fejlődésének első lépéseit bizonyosan nem a közjogiasság jellemezte, mert mint *Váczai Péter* kimutatta, a magyar feudalizmus első évszázadaiban a hatalom egyértelműen magánjogi színezetű volt. Magántisztek intézték magángazdaság keretében az ország minden „közjogi” ügyes-bajos dolgát.⁴² *Eckhart* pedig azt bizonyította, hogy a „népjogi” elemek, amelyek valamiféle közmeggyőződést fejeztek volna ki, döntően a magánjogban találhatóak, míg alkotmányfejlődésnél az uralkodók és mások egyéni elhatározásának sokkal nagyobb szerep jutott.⁴³ *Bónis György* arra világított rá, hogy a középkori hatalmat nem lehet államnak nevezni a mai értelemben. A hatalom olyan közkötelékként létezett, amelyben az alattvalók

40 Lásd ECKHART: *i. m.*, 270.

41 Lásd EGYED István: *Vármegyei önkormányzat*, Eggenberger-féle Könyvkereskedés (Rényi Károly), Budapest, 1929, 5.

42 Lásd VÁCZI Péter: *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004, 12.

43 Lásd ECKHART Ferenc: *i. m.*, 278.

többsége nem volt része a *regnum*nak.⁴⁴ A történeti alkotmányt tehát jogtörténeti egzaktssággal nem lehetne olyan egyenes ívű közjogi folyamatnak felfogni, amely Szent István megkoronázásával elkezdődött, és azóta is megszakítás nélkül tart, s amely teljes egységet teremt állam és nemzet között. Ha *Egyed* István mégis így szemléli a mi alkotmányunkat, akkor ezzel annak szimbólumát kívánja *felmutatni*, hogy a magyar alkotmány a *tökéletesen teljes jogfolytonosság* hordozója.

4. TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY ÉS JOGFOLYTONOSSÁG

Egyed István szerint az alkotmányos állam lényege, hogy abban a nemzet akarata a jog forrása.⁴⁵ A 20. század eszmei áramlatait elemezve *John Lukacs* azt állapította meg, hogy ebben a században a legnagyobb politikai erő még mindig a nacionalizmus.⁴⁶ *Egyed* nézete egészen hasonló, mert a nemzeti eszmét ő is a gondolkodás és a cselekvés egyik fő mozgatójának tartja: „minden nemzet érvényesülésre tör” és a „nemzeti érvényesülés útja az államalkotás”.⁴⁷ A valódi öntudatra ébredt és államot alkotni képes nemzet *Egyed* számára az *államnemzet* – lényegében abban az értelemben, ahogy klasszikus könyvében *Friedrich Meinecke* a *Kulturnation* fogalmával leírta.⁴⁸ Ez az a nemzet *Egyed* felfogásában, amely megformálja az államot és az alkotmányt. Ha az államot a nemzet teremti meg és az egységes nemzeti közmeggyőződés tartja fenn, minthogy a nemzet az államban létrejötte pillanatától jelen van, a minden jog forrását képező nemzeti akaratnak is ettől a pillanattól kezdve kell megnyilvánulnia. A nemzet a jogban önmagát alakítja, s „ahogy ez a jog nemzedékről nemzedékre száll, gyűl a nemzet erkölcsi erőtartaléka és erőforrása”.⁴⁹ Így alakultak ki az idők során azok a jellegzetes vonások is, amelyek a magyar alkotmányt kiténtetik. Az alkotmány *Egyed* felfogása szerint akkor valódi alkotmány, ha „ösi”, vagyis ha attól az időtől kíséri fejlődésével a nemzetet, amikor a nemzet államot alkotott. Az alkotmány azért „ösi”, mert az államalakulást követően *abban az időben* is létezőnek kell venni, amelyre esetleg nem terjed ki a jogi emlékezet. Ebből a nézetből táplálkozik az „ezeréves alkotmány” eszméje, mert ha az állam ezeréves, akkor az alkotmánynak is éppen olyan idősnek kell lennie. A jogfolytonosság gondolatának az az alapja, hogy az állam és az alkotmány eredete időben egybeesik. *Egyed István* úgy véli, hogy az alkotmány a magyar nemzet politikai története.⁵⁰

Az angol alkotmányfejlődés – amellyel a kor hazai közjogászai szívesen mérték össze a magyart – a jogi emlékezet kezdeteként az 1189. évet, I. Richárd uralkodásának első évét tartja számon, jóllehet 1042-ben Hitvalló Edward angolszász királyként ült Anglia trónján. *Julius Hatschek* szerint az uralom szervezete primitív volt ugyan, de már voltak állandó

44 Lásd BÓNIS György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, Osiris, Budapest, 2003, 35.

45 Lásd EGYED: *A mi... i. m.*, 52.

46 Vö. John LUKACS: *A XX. század és az újkor vége*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 313.

47 Lásd EGYED: *A mi... i. m.*, 32.

48 Vö. Friedrich MEINECKE: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1962, 10–12.

49 EGYED: *A mi... i. m.*, 36.

50 Vö. *Uo.*, 43.

intézményei, amelyek valamiféle centralizációt biztosítottak.⁵¹ Az angol alkotmány eredetét a messi múltban keresik ugyan, de nem vezetik vissza az „állam” létrejöttének időpontjára. Sőt, az a kérdés is nyitott, hogy a jogfolytonosság kezdő időpontjának meghatározása egyben az alkotmány fejlődésének is nyitánya-e. A jogfolytonossági elv megerősödésének egyébként Angliában merőben praktikus oka is volt, ez pedig a jog írott forrásainak páratlan mennyisége. A *Domesday Book* már 1086-ban a földbirtokok igen kimerítő jogi regiszterét adta, a *Curia Regis* peralajstromát 1194-től vezetik, a jogászok jogesetokról szóló feljegyzéseit tartalmazó évkönyvek (*Year Books*) 1290 előtt kezdődnek.⁵²

Egyed István a történeti alkotmány tételeinek kialakulásában elsősorban nem a törvényhozási, hanem sokkal inkább a szokásjogi utat és a „szent hagyomány” tiszteletét látja meghatározónak.⁵³ „A mi alkotmányunkat nem kaptuk, nem másoltuk, azt egyáltalában nem készítették; úgy nőtt az ki a nemzeti lélekből természetes fejlemény gyanánt, mint a nemzeti kultúra legnagyobb szabású alkotása.” „Az ilyen alkotmány nagy hagyományok hordozója és egyúttal a jövő fejlődés útja”.⁵⁴

A történeti hűség és tények iránt szenvedélyesen elkötelezett *Bónis György* a magyar jogfejlődésben a szokásnak és a folytonosságnak korántsem tulajdonít ekkora szerepet. A középkori magyar joggyakorlatban általánosan elfogadott maxima volt, hogy a „régii és helyes szokás szerint” (*iuxta antiquam et approbatam consuetudinem*) kell ítélkezni. A fennmaradt iratok jogi szövegeinek egyöntetűségéből a jogfelfogás akkor is megismerhető, ha nem hivatkoznak fennálló szokásra. A bírósági szokásjog (*consuetudo iudiciaria*) pedig az öregek emlékezetében él, és a fiatalabb nemzedékeknek tőlük kell megtanulniuk. A jog alkalmazásához szükséges *formulák* kézről kézre jártak, s azokat a szükséghez képest alkotják, javítják, módosítják, és ha használhatatlannak bizonyulnak, elvetik azokat. A szokásjog – állítja *Bónis* – jórészt ezekben a segédkönyvekben létezett, nem egyszer egymásnak ellentmondó változatban, mert az „ősi szokásjog” eltúrta a jogegység hiányát. A Hármaskönyvet sem úgy használták, „mint az addigi jogállapotot gyökeresen megváltoztató autoritatív művet, hanem mint a hasznos segédkönyvek egyikét, amelynek szabályait érdemes a régi glosszák közé beilleszteni”.⁵⁵ A szokásjog alakulása tehát nem mutat olyan egységes irányt, amely alapján a jogfolytonosság normatív szempontok szerint értelmezhető lenne. Az már más kérdés, hogy a szokásjogi jogképződés és a jogfolytonosság a szimbolikus alkotmányfogalom és az ehhez kapcsolódó jogi ideológia használható kategóriája. A tisztánlátáshoz azonban tekintetbe kell venni, hogy a szokásjog és a jogfolytonosság jogtörténeti tényei nem mindenben esnek egybe a szimbolikus alkotmány felépítéséhez szükséges fogalmi tartalmakkal.

Az inkább a jog képződésének és működésének szociológiájához, mintsem a szokásjog és a jogfolytonosság jogtörténeti realitásához kapcsolódó meglátás, hogy „a történeti alkotmányt csak tovább lehet építeni, de sohasem szabad lerombolni”, különösen olyan nemzet

51 Vö. Julius HATSCHKE: *Englische Verfassungsgeschichte bis zum Regierungsantritt der Königin Victoria*, Verlag von R. Oldenbourg, München und Leipzig, 1913, 10.

52 Vö. HATSCHKE: *i. m.*, 121–122., 143–144.

53 Lásd EGYED: *A mi... i. m.*, 42.

54 *Uo.*, 43.

55 Lásd BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972, 210.

esetében, amely – mint *Egyed* kijelenti – „a fokozatos fejlődés nemzete volt”.⁵⁶ A történeti alkotmány megváltoztatása az *alaki* és az *anyagi* jogfolytonosság elveinek megtartásával mehet végbe. A történeti alkotmány változtatása alaki jogfolytonosságot eredményez, ha útja törvényes. Anyagi a jogfolytonosság, ha a változás az ősi alkotmányhoz való hűség jegyében és a meglévő intézményekben gyökerezve valósul meg. *Egyed István* úgy tekint a jogfolytonosságra, mint ami „az élet törvényét viszi be a jogba”.⁵⁷ Valami hasonlót fejez ki a filozófus-egészségügyi miniszter *Simone Weil*, amikor ezt mondja: „*Semminek sem lehet más a célja, mint ami az eredete. Az ezzel ellentétes eszme – méreg*”.

56 EGYED: *A mi... i. m.*, 45.

57 *Uo.*, 50.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.
2. BÓNIS György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, Osiris, Budapest, 2003.
3. Thomas CARLYLE: *Oliver Cromwell's Letter and Speches: with Elucidations, III.*, Chapman & Hall Limited, London, 1924.
4. Ernst CASSIRER: *A felvilágosodás filozófiája*, Atlantisz, Budapest, 2007.
5. Edward S. CORWIN: *The Constitution as Instrument and as Symbol*, American Political Science Review, 1936, 30.
6. Albert Wenn DICEY: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1902.
7. ECKHART Ferenc: *Jog- és államtörténet = A magyar történetírás új útjai*, szerk. Hóman Bálint, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931.
8. EGYED István: *Vármegyei önkormányzat*, Eggenberger-féle Könyvkereskedés (Rényi Károly), Budapest, 1929.
9. EGYED István: *A mi alkotmányunk*, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1943.
10. Paul FEYERABEND: *A módszer ellen*, Atlantisz, Budapest, 2002, 247.
11. Dieter GRIMM: *Staat, Verfassung, Demokratie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.
12. Julius HATSCKEK: *Englische Verfassungsgeschichte bis zum Regierungsantritt der Königin Victoria*, Verlag von R. Oldenbourg, München und Leipzig, 1913.
13. Martin HEIDEGGER: *Útjelzők*, Osiris, Budapest, 2003.
14. Martin HEIDEGGER: *Vorträge und Aufsätze* (8. Auflage), Neske, Stuttgart, 1998.
15. HORKAY HÖRCHER Ferenc: *Az értékhiányos rendszerváltás*, Fundamentum, 2003/1.
16. Harold D. LASSWELL: *Psychopathology and Politics*, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1986.
17. John LUKACS: *A XX. század és az újkor vége*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
18. John LUKACS: *Egy nagy korszak végén*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.
19. John LUKACS: *A történetírás jövője*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012.
20. George H. MEAD: *A pszichikum, az én és a társadalom*, Gondolat, Budapest, 1973.
21. Friedrich MEINECKE: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1962.
22. PESCHKA Vilmos: *Jog és jogfilozófia*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
23. POLNER Ödön: *Az államélet néhány kérdése*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935.
24. Bernard RUSSEL: *The Analysis of Mind*, Cosimo Inc., New York, 2004.
25. John of SALISBURY: *Policraticus*, Atlantisz, Budapest, 1999.
26. Edward SAPIR: *Az ember és a nyelv*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.
27. Carl SCHMITT: *Politikai teológia*, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1992.
28. Carl SCHMITT: *Politische Romantik* (Sechste Auflage), Duncker & Humblot, Berlin, 1998.
29. John R. SEARLE: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*, Vince Kiadó, Budapest, 2000.

30. Judith N. SHKLAR: *Montesquieu*, Atlantisz, Budapest, 1994.
31. Emmanuel SIEYÉS: *Mi a harmadik rend? = A nagy francia forradalom dokumentumai*, szerk. HAHNER Péter, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
32. Adam SMITH: *The Theory of Moral Sentiments*, The University Press, Cambridge, 2002.
33. TAKÁCS Albert: *Az alkotmány fogalmának előzményei az európai politikai és jogi gondolkodásban = LEGE ET FIDE. Ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*, szerk. GELLÉN Klára, GÖRÖG Márta, Jurisperitus Kiadó, Szeged, 2016.
34. Alfred Edward TAYLOR: *Platón*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
35. TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga* (Harmadik átdolgozott és bővített kiadás), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.
36. Walter ULLMANN: *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Second edition), Methuen, London, 1966.
37. VÁCZI Péter: *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.
38. Gordon S. WOOD: *The Creation of the American Republic 1776–1787*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 1998.

Takács Albert, CSc (takacs.albert@uni-nke.hu; takacs.albert@juris.u-szeged.hu): a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Karának habilitált egyetemi docense és a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezetője. Alkotmányjogot, közigazgatási jogot, európai jogot, alkotmányelméletet tanít. Tudományos érdeklődésének középpontjában az alkotmányjog és a közigazgatási jog elméleti kérdéseinek vizsgálata áll.